

ІНТЕРТЕКСТИ В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕКАДАНСІ („ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ” І. ФРАНКА ЯК ПРЕТЕКСТ ДЛЯ „З ТЕКИ САМОВБИВЦІ” П. КАРМАНСЬКОГО)

У статті аналізується інтертекстуальний аспект збірки П. Карманського „З теки самовбивці”, претекстом для якої є „Зів'яле листя” І. Франка. Досліджено спільний для обох текстів суїцидальний мотив як важливий мотив декадентської творчості межі століть. Визначено особливості образного й сюжетного впливу одного твору на інший та прояснено авторську мету звернення до теми самогубства.

Ключові слова: інтертекстуальність, декаданс, мотив, суїцид, ліричний герой.

Декаданс – це мистецтво порубіжжя ХІХ та ХХ століть, яке й досі не отримало адекватного тлумачення. Його вважають наслідком світоглядної кризи митців реалістів і натуралістів, частиною модернізму, протомодернізмом та навіть відмовляються виділяти в окрему течію. Український декаданс, досліджений у працях Р. Ткаченка та Л. Ткач, і дотепер залишається складним і остаточно непроясненим феноменом національної культури. На прикладі творів І. Франка та П. Карманського, виокремивши у них один спільний мотив, можна простежити, яким чином митці переосмислювали західноєвропейську тематику в українському контексті. Тема смерті в декадансі є центральним психосемантичним ядром, аналіз якого і є для вищезазначених письменників нагальною необхідністю, намаганням українського інтелігента в непростій геополітичній ситуації вирішити одвічне гамлетівське питання.

Декадентські мотиви в українській літературі знаходять ще у творчості С. Руданського та Ю. Федьковича, однак актуалізація та ствердження суїцидального дискурсу, притаманного літературі порубіжжя століть, у вітчизняному мистецтві, на думку багатьох літературознавців, відбулась із виходом збірки І. Франка „Зів'яле листя” (1896), яку критик В. Щурат назвав „об'явом декадентизму”. Цікаво, що цим же часом датується й початок психологічного аналізу явища самогубства в українській науці: визначний український психіатр і невропатолог І. Сікорський друкує свої праці „Самогубство серед російських лікарів” (1896) та „Епідемічні вільні смерті та смертогубства у Терновських хуторах (поблизу Тирасполя)” (1897).

Аналіз суїцидального мотиву як виразно декадентського дає можливість простежити специфіку виявлення цього мотиву в текстах українського порубіжжя. Зокрема, художній вияв дискурсу смерті у творчості І. Франка виник паралельно із власною інтерпретацією декадансу. Письменник вважав, що цей напрям є „рефлексом тих духовних настроїв, які викликає розвій сучасної емансипаційної боротьби” [9, 228]. Основні його ознаки – надмірний індивідуалізм, самозаглиблення (яке І. Франко характеризував навіть як аутизм), містицизм, потяг до штучності, антиприродність, синестезійність відчуттів персонажів і загалом – це „патологічна поетика” [9, 209], „симптом хворобливого рознервування, безідейності і відчуті безцільності життя серед буржуазної молодіжі різних країв” [9, 221]. Власне, це не мистецтво – це вже вичерпання самої суті мистецтва, далі може бути або поворот, або клініка. Подібні ідеї були суголосні тогочасному баченню цього явища, зокрема перегукувались із тодішніми науковими уявленнями про декадентів як про хворе мистецьке покоління. В. Щурат, отримавши на свою заяву поетичний відгук від І. Франка – вірш „Декадент”, поспішив виправдатися в наступних статтях. Критик роз’яснив, що, кажучи про декадентство „Зів’ялого листа”, мав на увазі декадентську поезію „в кращім значінню того слова” [11, 9], проте все ж таки засудив ці вірші як соціально шкідливу „поезію песимізму” [11, 23].

Незважаючи на антидекадентську позицію І. Франка, його „Зів’яле листа” безсумнівно яскраво й переконливо реконструює індивідуальну „хвору” свідомість декадансу, збагачуючи поле образності дидактичністю попередження й водночас оспівуючи „ліричну драму” героя.

Передмова автора до першого видання „Зів’ялого листа” (1896) накреслює історію створення цього поетичного циклу, який базується на щоденникових записах „чоловіка слабкої волі та буйної фантазії” [8, 119], а тепер небіжчика. Його єдине діяння „несподіваної рішучості” – це була „кулька в лоб” через відмову коханої. Усі свої „ліричні оклики, зітхання, прокляття та бичування себе самого” він і описав у щоденнику, а вже під їхнім враженням І. Франко пробує передати найбільш цікаві „правдиво поетичні тони” віршованою мовою [8, 120]. Згадуючи при цьому Гетевого Вертера, що вчинив подібним чином, автор порівнює власне писання з лікуванням віспи за допомогою щеплення й бачить спільну з німецьким митцем мету – застерегти не робити так, як їхні герої. У передньому слові до другого видання (1911), яке було спричинене появою звинувачень у декадентстві й песимізмі, передмова 1896 року І. Франко повністю відкинув і назвав літературною

фікцією, адже збірка спровокувала широкий розголос і критику. Знаково, що „Страждання молодого Вертера” (1774) Й. Гете, яке в багатьох аспектах є спорідненим зі збіркою І. Франка (базова щоденникова форма, опис нещасливого кохання, пістолет як засіб смерті), також порушили конвенційність рідної літератури, підсиливши естетичну привабливість романтичного самогубства. Публіцистичність, злободенність двох цих творів полягала в тому, що вони обидва мали під собою реальну основу: І. Франко нібито користувався щоденником самогубця-вчителя Супруна (розвідка І. Денисюка та В. Корнійчука [1]), а Й. Гете почав працювати над „Вертером” після отримання звістки про суїцид Ієрузалема, свого знайомого з лейпцизьких і вецларських часів. Хоча у випадку зі щоденником Супруна літературознавець П. Салевич намагався довести, що справжнім його автором був сам І. Франко [5], зважаючи навіть на те, що подібний сюжет Каменяря уже використовував у своїй польськомовній повісті „Лель і Полель” (1887).

Внутрішня структура „Зів’ялого листа” складається з трьох „жмутків” – поетичних циклів, які змальовують періоди життя ліричного героя, відтворюючи весь спектр почуттів закоханого. Конфлікт і побудова „ліричної драми” мають виразні алюзії на „Божественну комедію” (1307–1321) Данте Аліґ’єрі, творчість якого І. Франко досліджував і перекладав. Можна говорити навіть про трансформативну модель інтимних стосунків Данте й Беатріче в „Зів’ялому листі”. У „Першому жмутку” (1886–1893) розвиток любові ліричного суб’єкта є драматичним, адже закохані роз’єднані, озвучена недосяжність гармонії, неможливість взаємних почуттів, однак і це є єдиною насолодою для персонажа збірки: бути там, де є вона, „та, що в руці від раю ключ держала” [8, 136]. Ад’єктивна лексема „зів’яле” у смисловому плані передбачає градаційне спадання сюжетної оповіді, зворотність Дантової мандрівки, а тому з того місця, де персонаж видатного флорентійця зупинився, ліричний герой І. Франка розпочав („Перший жмуток”, отже, асоціюється з раєм). Страх перед неминучим виявлено в так званій „некроромантичній” образній системі – рани, домовини, привиди, сни, тіні. Амбівалентність кохання втілено в заклику „люблю тебе [...] як смерть, що забива й від мук ослобоняє” [8, 126], що свідчить про дифузність потягу до любові й потягу до смерті в психіці індивіда. Смерть коханої у „Другому жмутку” (1895) змушує душу ліричного героя зупинитися, очікуючи на вирішення своєї долі, як у Чистилищі (друга частина поеми Данте). Народнопісенна стилізація жалібних ламентаций, нервово загострена споглядальність, заглибленість і залюбленість у власну мрію („за неї смерть собі зроблю / Від неї одурію” [8, 145]) лише допомагає побачити ліричному герою

очевидне – „я кайданник! Власне горе / За собою волочу” [8, 147]. Напередвизначеність фіналу розгортання наративу, що повинен самознищитись, визначає позатекстуальність, логічну неможливість ліричного персонажа змалювати факт своєї загибелі, вибору Пекла у „Третьому жмутку” (1896). А тому збірка закінчується тоді, коли „...замить одну / Навіки я спочину” [8, 174]. Таким чином І. Франко буде ліричну оповідь навколо ліричного героя (суїцидента).

Для Данте затвердження якомога більшого покарання для людини, що позбавила себе життя, є надзвичайно важливим, адже релігійний світогляд Середньовіччя в цьому питанні спирався на думку Святого Августина (Блаженного), який стверджував, що цей гріх є одним із найтяжчих. Тому, окрім основної маси самогубців, розміщеної на другому поясі сьомого кола, в останньому четвертому поясі дев'ятого кола конусоподібної вирви Дантового Пекла у кризі по груди височить Люцифер, у трьох своїх пащах тримаючи найвідоміших „зрадників величності божеської і людської”, суїцидентів Брута, Кассія та Юду. Саме вони для композиції його твору є центральними інфернальними образами. Такою є головна лінія зв'язку „Божественної комедії” із „Зів'ялим листям” І. Франка. Самогубство оповідача „ліричної драми” показує ситуацію, за якої смисл буття особистості об'єктивується назовні в іншій людині, а, отже, з усуненням смислу життя, зі смертю єдино цінного об'єкта кохання, існування позбавляється необхідності його продовжувати, стає тягарем, порожнечою. Персонаж „Зів'ялого листа” виправдовує свій вчинок тим, що знання, тому і відповідальність за нього несе сам чоловік, який „блаженний єси”, коли знає, що чинить, і є для себе єдиним законом. Безпосереднім поясненням смерті стає бажання уникнути автобіографічного стану гострого, нестерпного душевного болю, що часто супроводжується меланхолійними та депресивними станами. У 1926 році з'явилися спогади С. Вітика про І. Франка, у яких зазначалось, що вже в 1896 році виявилася в автора „найсуб'єктивніших ліричних пісень” тяжка хвороба, що пізніше призвела до паралічу та смерті в 1916 році. І. Франко говорив тоді: „От ліпше б мені куля, чим мала причинитися ця омана” [7, 87].

Така характерна ознака декадансу як літературна вторинність виявлена у творчості П. Карманського, представника „Молодої Музи” (літературної групи, що діяла у Львові у 1906–1909 роках як об'єднання митців), а особливо в його першій книжці „З теки самовбивці” (1899), що має виразну тенденцію до формально-змістового наслідування „Зів'ялого листа” І. Франка. Таким чином, наша гіпотеза полягає в тому, що збірку І. Франка можна вважати претекстом для П. Карманського. Критик М. Євшан щодо цього зазначав, що цей „нарис, переплетений

стихами [...], поза схопленням зверхніх прикмет вертеризму, не дав правдивої трагедії душі людської, яка мусить скінчити самовбивством” [2, 175]. Однак, окрім своєї неприхованої вторинності, цей „психологічний образок у замітках та есеях” є визначним ще тим, що маніфестує суїцидальну проблематику доби в назві твору.

Щоденникові записи також складають основне ядро твору П. Карманського, проте якщо І. Франко використовував їх як джерело натхнення, то „З теки самовбивці” подає начебто „автентичний, поетично необроблений” записник. Передусім йому пояснення автора-оповідача, що характеризує протагоніста як „нещасливу істоту, романтика з буйним волоссям, фантастично розкинутим” [3, 3]. Промовистим є факт читацьких уподобань ліричного героя. Автор підкреслює, що персонаж „З теки самовбивці” після розчарування в романах і повістях „став займатися філософією. Пережував, як то кажуть, цілого Канта. Не припав йому до вподоби” [3, 4]. Неприйняття романтиком моралізму кантівських повчань є очікуваним, адже мислитель проголошував основним законом безумовне повеління категоричному імперативу, пишучи так: „Зберігати своє життя є обов’язок” [6, 57]. Далі ліричний герой „звернувся до Шопенгауера. Сей почав його вже трохи вдовольняти” [3, 4]. Недивно, бо А. Шопенгауер у „Нових параліпоменах” зазначав, що одержимі пристрастю, які прагнуть смерті й убивають себе через безнадійне кохання, викликають у нього не презирство, а скоріше повагу в порівнянні, наприклад, з філістерами [10, 57-58]. Після того ліричний суб’єкт „З теки самовбивці” „став радо вчитуватися у філософів ультрапесимістів. Впав на слід, знайшов для себе ґрунт до управи” [3, 4-5]. Один з ультрапесимістів, послідовник А. Шопенгауера, Е. Гартман вважав шляхом для досягнення безболісності необхідність звільнення від трьох ілюзій – земного щастя, загробного щастя й щастя, можливого за умов соціальних перетворень, а для цього нерідко закликав навіть до колективних самогубств. Загалом ці три філософи, на думку науковців, складають ідейну основу занепадництва кінця ХІХ століття.

Франкові ремінісценції наявні вже в зав’язці твору. Ліричний герой, освідчившись у найсвітліших почуттях своїй коханій, доньці священика, панночці З., отримує відмову. Це призводить до його трьохмісячних (лютий-квітень) драматичних вагань і хвилювань „голосу зраненого серця” [3, 6], а згодом – прощання з життям. У „З теки самовбивці”, окрім структурної подібності із „Зів’ялим листям”, є навіть образна тотожність. Наприклад, П. Карманський змальовує почуття ліричного суб’єкта до коханої – „чи винна ти, що мов поліп / В фантаста серце впила” [3, 32], тоді коли І. Франко описує мрію, яка

заступила образ коханої ліричному герою, такими словами – „душа моя – аж дивно – / До неї, наче той поліп, / Приссалась невідривно” [8, 144]. Однак найважливішими в розумінні твору є алюзії на „Божественну комедію” (до речі, П. Карманський здійснив перший повний переклад „Пекла” українською мовою, доопрацьований М. Рильським). Це, безперечно, є наслідком уважного прочитання „Зів’ялого листа”, що виражається і текстуально („Данта пекло грає в груди” [3, 9], порівняння панночки З. із „замкненим раєм” [3, 38]), і на ідейному рівні. Цікавою особливістю зображення персонажа „З теки самовбивці” є релігійна проблематика в його артикульованих і неартикульованих інтенціях вчинків. По-перше, він порівнює себе з Христом, який теж постраждав через любов – „Люба З. [...], муч мене! / Я лихий проступник, – знаю / Муч, карай, убий мене, / Я проступник, я – кохаю!” [3, 17]. По-друге, прив’язує акт своєї смерті до Великодня, Воскресіння Христового, пояснюючи це впевненістю в тому, що „родився з серцем”, а також таким самовизначенням – „Тебе породила лихая година... / Христа ти не скинеш – ти в муках сконаєш!” [3, 46]. Беручи до уваги художньо-образну спорідненість „З теки самовбивці” з твором Данте, а також антирелігійний аспект поведінки персонажа у творі П. Карманського, можна стверджувати, що його суїцид – це крок до богорівності, до „надлюдини” Ф. Ніцше. Хоча загалом основною причиною смерті персонажів „Зів’ялого листа” та „З теки самовбивці” є меланхолія, викликана реакцією на втрату об’єкта кохання. Ці два твори, ускладнені Дантівськими алюзіями, водночас у підсумку виводять на ніцшеанську проблематику (критика християнства, переосмислення „надлюдини”, аморалізм поведінки), що опосередковано свідчить про пов’язаність цих текстів із декадансом.

У творчості „Молодої Музи”, до якої належав П. Карманський, активно розроблялись, за твердженням Я. Поліщука, „мотиви розчарованості, самотності, життєвої утоми, песимізму, есхатологічних відчуттів” [4, 200]. Меланхолійно-тужливі інтонації, культ страждання, настрої розпачу й відчаю в поезії молодомузівців виявляють багатогранність осмислення дискурсу смерті в поезії початку ХХ століття. Інтертекстуальне дослідження книги П. Карманського „З теки самовбивці” дає можливість з’ясувати її зв’язок із „Зів’ялим листям” І. Франка, що простежується передусім в активізації суїцидального мотиву, популярного для доби декадансу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисюк І., Корнійчук В. Подвійне коло таємниць. Нові матеріали до історії „Зів’ялого листа” // Дзвін. – 1990. – № 8. – С. 126 – 133.

2. Євшан М. Петро Карманський // Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика / [Упоряд., передм., прим. Н. Шумило]. – К.: Основи, 1998. – С. 175 – 180.
3. Карманський П. З теки самоубийця. Психологічний образок у замітках і поезіях. – Л.: З друкарні В. А. Шийковського, 1899. – 48 с.
4. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму: Монографія. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 390 с.
5. Салевич П. „Щоденник” Супруна як містифікація // Іван Франко. „Зів’яле листя”: тексти, матеріали, дослідження / [Упорядкування П. Салевича]. – Л.: [Б. в.], 2007. – С. 327 – 340.
6. Судаков А. К. Любовь к жизни и запрет самоубийства в кантианской метафизике нравов // Вопросы философии. – 1996. – № 8. – С. 54 – 65.
7. Филипович П. Шляхи Франкової поезії // Филипович П. Літературно-критичні статті / [За ред. С. Гречанюка]. – К.: Дніпро, 1991. – С. 61 – 94.
8. Франко І. Зів’яле листя // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 2. – С. 119 – 175.
9. Франко І. Краса і секрети поетичної творчості: статті, дослідження, листи / [Упоряд., приміт. та імен. покажч. Р. Т. Гром’яка, Ф. Д. Пустової; вступна стаття Р. Т. Гром’яка]. – К.: Мистецтво, 1980. – 500 с.
10. Шопенгауэр А. Новые паралипомены // Суицидология. Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах / [Сост. А. Н. Моховиков]; [Пер. О. Ю. Донец и др.]. – М.: „Когито-Центр”, 2001. – С. 57 – 62.
11. Щурат В. Поезія „Зів’ялого листя” в виду суспільних завдань штуки (Прочитавши ліричну драму І. Франка „Зів’яле листя”) // Іван Франко. „Зів’яле листя”: тексти, матеріали, дослідження / [Упорядкування П. Салевича]. – Л.: [Б. в.], 2007. – С. 9 – 23.

Аннотация

Максим Нестелеев. Интертексты в украинском декадансе («Увядшие листья» И. Франка как претекст для «Из папки самоубийцы» П. Карманского).

В статье анализируется интертекстуальный аспект сборника П. Карманского "Из папки самоубийцы", претекстом для которой "Увядшие листья" И. Франко. Исследован общий для обоих текстов суицидальный мотив как важный мотив декадентского творчества рубежа веков. Определены особенности образного и сюжетного влияния одного произведения на другое и прояснена авторская цель обращения к теме самоубийства.

Ключевые слова: интертекстуальность, декаданс, мотив, суицид, лирический герой.

Summary

Maxim Nesteelev. Intertext in Ukrainian decadence („Withered Leaves” by I. Franko as the pretext for „From the Suicider’s Folder” by P. Karmansky).

The intertextual aspect of P. Karmansky’s book named „From the Suicider’s Folder” and its pretext („Withered Leaves” by I. Franko) is analysed in the article. The suicidal motive is researched common to both texts as an important motive of decadent literature. The features of pattern and plot that influences one work to another one are commented and clarified the purpose of appeal to the theme of suicide.

Keywords: intertextuality, decadence, motive, suicide, lyrical hero.